

Інформаційні матеріали
Українського інституту національної пам'яті
до змісту вшанування роковин Голодомору 1932–1933 років

Історична довідка

Українська революція 1917-1921 рр. стала переломним моментом нашої історії. Вона прискорила становлення української політичної нації, національної еліти й селянської верстви. Хоча Українська революція зазнала поразки, національне відродження було настільки сильним, що більшовики не могли його ігнорувати. Вони змушені були піти на створення у 1919 році квазідержави – УСРР і певні поступки українському національному рухові, результатом якої стала українізація та НЕП. Українізація швидко досягла вражаючого успіху. В 20-х рр. розпочався український культурний ренесанс на чолі із українською інтелігенцією.

Проте до кінця 1920-х років у СРСР ствердився тоталітарний комуністичний режим із суворою суспільною ієрархією. Будь-який прояв незгоди або нонконформізму негайно жорстоко придушувався і карався.

Форсована індустріалізація та суцільна колективізація шокувала селян з їхньою природженою повагою до приватного майна. Коли розпочалася конфіскація землі та майна, а людей почали силою заганяти в колгоспи, село повстало. Колишні господарі не могли собі дозволити втратити можливість розпоряджатися результатами своєї праці. У 1930 р. відбулося близько 4 тисяч масових виступів, в яких взяло участь близько 1,2 млн. селян. За перші 7 місяців 1932 року органи ГПУ зафіксували в УСРР понад 900 масових виступів, що складало понад 56% усіх антиурядових акцій в СРСР за цей час. Незважаючи на тиск партійних і державних органів, біля 500 сільських рад в Україні відмовилися приймати нереальні плани хлібозаготівель.

Улітку 1932 року через наростання спротиву Й.Сталін із оточенням приймає рішення про організацію в Україні штучного голоду, щоб шляхом винищення частини населення залякати інших і не “втратити Україну”.

Голодомор став результатом чітко спланованої політики Кремля. Безпосередньо до Голодомору призвело посилення попередньої політики визиску та введення в дію нових механізмів геноциду наприкінці 1932 р.

Головним із таких механізмів стала масова конфіскація усього продовольства на відміну від попереднього часу, коли забирали переважно зерно. Конфіскація вимагала напруження всього репресивного апарату системи, а також залучення багатьох містян, робітників у примусовому порядку, співробітників компартійного апарату. Для вилучення продовольства створювалися спеціальні загони з активістів, які ходили по сільських обійстях і здійснювали обшуки. З початком 1933 р. ці спеціально навчені активісти забрали все їстівне у мільйонів людей, прирікши їх на масовий голод.

Люди почали тікати з уражених голодом територій. У відповідь влада намагається ізолювати голодуючих в межах окремих населених пунктів та територій. З цією метою був застосований режим «чорних дошок». Села, занесені на «чорні дошки», оточувалися збройними загонами міліції та радянських спецслужб. Вивозяться всі запаси їжі. Забороняється торгівля та ввезення будь-

яких товарів. Занесення населених пунктів або територій на «чорні дошки» було рівнозначно смертному вирoku їх жителям.

Голодуючі намагаються вибратися за межі України. У відповідь у січні 1933 р. режим забороняє виїзд селян з території України та Кубані, заселеної переважно українцями, що стало ще одним елементом політики Голодомору. Втікачам перестають продавати квитки на залізничний та водний транспорт. Блокуються дороги до міст. Тих, хто встиг виїхати, заарештовують і повертають назад.

В результаті були створені умови несумісні із життям для значної частини населення України. Голодуючі опинилися у замкнутому колі, повністю залежні від волі державного та партійного апарату.

Навколо теми Голодомору була встановлена повна інформаційна блокада, яка тривала фактично з 1932 р. до здобуття Україною незалежності. Приховування інформації про злочин Голодомору може вважатися однією з ознак геноциду. Крім мотиву приховування доказів злочину та унеможливлення надання допомоги голодуючим, інформаційна блокада переслідувала й іншу мету. В той час СРСР проводив активну міжнародну та торговельну політику, і розголос про голод в Україні міг мати негативні наслідки для налагодження міжнародних контактів та підписання торгових контрактів. Тим не менш, деякі західні журналісти, які побували за залізною завісою тоталітаризму, публікували репортажі про злочин, доносили світові про те, що там діється насправді.

Пам'ять, що рятує. Голоси правди

Український інститут національної пам'яті цього року пропонує акцентувати увагу під час інформаційної кампанії вшанування пам'яті на свідченнях очевидців та окремо людях, які їх залишили. Ми називаємо ці свідчення – голоси правди. У кожному регіоні є свої голоси правди, до яких ми пропонуємо повернутися цього року та згадати життєві долі їхніх авторів.

Упродовж 1932–1933 років більшовики застосували голод як зброю масового ураження, в результаті чого мільйони людей загинули, десятки мільйонів зазнали голодування, пустками лишилися тисячі будинків, сім'ї розпалися, з'явилася велика кількість безпритульних і сиріт. Ба більше, після Голодомору в тих, хто все ж його пережив, намагалися забрати пам'ять, приректи на амнезію та мовчання. Комуністичний режим робив все, щоб змусити голоси свідків про злочин більше ніколи не зазвучали.

Втім так не сталося. На заході ці голоси з різною потужністю мали можливість лунати весь час і, врешті, вилилися у потужний унісон. Пам'ять про Голодомор, її повернення із забуття і вшанування жертв поступово з поодиноких пригадувань перетворилася у справу міжнаціонального масштабу. Важливу роль у збиранні та підтримці голосів відіграла діаспора. Справою життя, місією для Джеймса Мейса стало донесення правди цих голосів до світової спільноти. Він шукав навіть тих, хто вже не міг розповісти: «Ваші мертві вибрали мене...».

Голодомор змусив українців УРСР замовкнути, але не зміг стерти з їхньої пам'яті страшні спомини про 1932–1933 роки. Зі здобуттям Незалежності голоси свідків зазвучали на повну силу. Однак щороку серед нас залишається їх дедалі

менше, і ми втрачаємо особливий людський зв'язок із цією історією. Важливо лишається зберігати кожен голос, поновлювати його звучання знову й знову. Ми пропонуємо послухати й почути голоси свідків, які несуть нам історію тих темних днів. Вони говорять про те, чому стався Голодомор, яким чином його реалізовували, говорять про смерть, ставлення до неї, про життя, його порятунків, про нищість і благородство, про замовчування і відродження пам'яті. Вони покликані нагадати нам ціну нашого життя і нашої країни, Незалежності й ціну її втрати.

Нижче наведені короткі біографічні довідки та цитати окремих “голосів правди”.

Зазначені матеріали можна використовувати під час підготовки і проведення відповідних тематичних заходів і соціальної реклами, виступів і звернень представників влади, публікацій у засобах масової інформації.

Голоси правди

Вільям Генрі Чемберлін (1897–1969) – кореспондент американської газети “Christian Science Monitor” у Москві. У жовтні 1933-го подорожував Україною, а навесні наступного вийшла його книжка “Залізна доба Росії”, де окремий розділ - про голод в Україні. Голод називав інструментом більшовиків, задіяним зламати опір українського селянства проти системи.

“Голод був інструментом національної політики більшовиків, вжитим свідомо як останній засіб зломити опір українського селянства проти системи”.

Джейс Мейс (James Mace; 1952–2004) – автор численних публікацій про Голодомор, директор Комісії з вивчення українського голоду Конгресу США.

“Щоб централізувати повну владу в руках Сталіна, потрібно було вигубити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, українську історію в розумінні народу, знищити Україну як таку”.

Олександра Радченко (1896–1965) – учителька. Засуджена наприкінці 1945-го до 10 років таборів Гулагу за те, що вела “контрреволюційного змісту щоденник”. Описала у ньому, зокрема, перебіг Голодомору на Харківщині. “Дневник я стала вести с 1926 г. и посвятила его своим детям, чтоб они лет через 20 прочли и увидели, как страдал и стонал народ, какой был ужасный голод... В моих записках отражено все, и я не сгущала, я описывала все ужасы. На Украине в 1930–33 году украинский народ переживал ужасы”, – свідчила на суді 14 грудня 1945-го.

“Проходе “Червона мітла” – цебто весь хліб, буквально весь, змітають. По вулиці йдуть ударники, чоловік по 20, заходять майже до кожного двору й забирають, вимітають все, чим міг би кормитися селянин. Треба ще додати, що з людьми поводяться дуже погано. Товкають в спину так, що селянин робе декілька кроків, падає на підлогу. Запирають до комори. Морять голодом. Не випускають арештованих цілу добу... Колгоспам та радгоспам теж распорядження вивезти весь хліб. Щось чудне й не понятливе. Багато випадків, що батьки йдуть на роботу до колгоспу, діти залишаються дома голодні”.

Ауска Нонна (1923–2013) – письменниця, лікарка. Народилася в родині відомого вченого, професора Харківського університету Олександра Федоровського. Голодомор пережила дитиною у Харкові. Після війни опинилася

на Заході, жила в Німеччині, Чехословаччині, Італії, США. Працювала лікарем. Про пережите у дитинстві Нонна Ауска написала оповідання «Голодоморня».

“Були це землероби, хлібороби, так говориться українською. Хліб, який вони виростили, у них відібрали як покарання за те, що відмовилися вступати до колгоспу. Відібрали у них худобу і птицю, відібрали картоплю й олію, відібрали овочі, відібрали у них навіть сушені фрукти. Відібрали у них усе і прирекли на смерть голодом”.

Марко Залізник (1893–1982) – фотоаматор із Удачного на Донеччині. Залишив справжній фотолітопис нищення українського села наприкінці 1920-х – початку 1930-х. На його знімках – кадри з колективізації, розкуркулення й розорення селян, відбирання хліба й виселення до Сибіру.

“Раскулачивание Алексея Дубины на хуторе Романовке. Сразу во двор въехало около десяти подвод удачмян. Застав в печи невыбранный выпеченный горячий хлеб. А семейство повезли в Сталино с узелками из своей хаты. Этапом”.

Анастасія Лисивець (1922–2011) народилася і пережила Голодомор в містечку Березань на Київщині. Десятирічною дівчинкою втратила майже всю родину від голоду. У своїх споминах «Скажи про щасливе життя...» описує своє дитинство під час Голодомору.

“Влітку 1932 року забрали у нас корову і білу кобилу. Щоб батько, бува, знову не привів їх додому, голова колгоспу наказав відправити наших корову й кобилу на бойню. Миколка ще був малий зовсім та все допитувався, де наша біла кобила. Батько не витримував нескінченних запитань шестирічного сина і відповідав:

— Білу кобилу, синку, колгоспний голова з’їв...”.

“Дні ставали все тяжчими й тяжчими. Хоч до жнив, до першого спілого колоска, до першої паляниці час скорочувався, та сили ставало все менше й менше і ми всі вже думали, що помremo. Спочатку боялися, що не вистачить дощок у покику для трун на всіх, а потім перестали й цього боятися, нам стало байдуже. Ми не боялися більше смерті, ми хотіли, страшенно хотіли їсти”.

Нестор Білоус (1889–1972) – колгоспний сторож із Харківщини, свідок Голодомору, автор щоденника.

“Явилась бригада смотрела в хате в клуне ширяла в солону и в полову... И заставили собрать кукурузу в кочанах и испуд ячменя, отвезть в штаб, так я все это собрал и отвез в штаб. Если-бы знал я, что будет такая хлебо-заготовка, то лучше бы не сеял озимаго посева, а отвез в хлебо-заготовку, а у Бутенка Филипа забрали муку всю, горох, квасолю, кукурузу, а им нечиво неоставили”.

“Ежедневно мрут люди из голоду. Сельсоветом назначена санитарная комиссия для уборки трупов и похорон их потому что хоронит тех людей некому так теперь сельсовет выгоняет людей и роют большую яму душ на 10 и тогда зарывают. Много людей взрослых и детей как посмотришь так это живые мертвецы”.

Євгенія Сакевич-Даллас (1925–2014) – відома модель, громадська діячка. Народилася на хуторі Кам’яна Балка на Миколаївщині. Її батьків – заможних селян – репресували та вислали до Сибіру в 1931 р. Євгенію виховували старші брати, деякий час перебувала в сиротинці. Після війни жила в Європі та США, зробила кар’єру фотомоделі. Своє життя описала у книзі «...Не вмирає душа наша: доля сироти з українського Голодомору».

“До 40 років я не хотіла розмовляти про цю болючу для мене тему. Я хотіла після всього пережитого забути все і насолоджуватись життям. Минув час, проте цей душевний біль неможливо було викоринити з мого серця. І я розповідала мою історію друзям... Люди, незнайомі з історією України, до глибини серця були зворушені моїми розповідями про батьків, засланих у Сибір, про голод, поневір'яння маленької дівчинки”.

“Матір заарештували за збирання померзлих колосків. Пузатий енкаведист погордливо звинуватив: «Ти збирала народне добро, крапа у держави». ... Їй офіційно висунули звинувачення у крадіжці державного майна і засудили на три роки каторжних робіт у Сибіру коло Байкалу. ... Вона не плакала просто дивилась... Вона гляділа на мене так, начебто вже ніколи мене не побачить”.

Дмитро Заволока (1906 –) – партієць. Народився в Борисполі, робив партійну кар'єру в Києві. В часи Голодомору Дмитро Заволока вів щоденник. В якому ділився своїми найпотаємнішими думками і ваганнями, іноді – відверто «крамольними». У 1935 році заарештований енкаведистами і засуджений на 10 років.

«Кожний день, читаючи газети, повідомлення про стан працюючих за кордоном, в капіталістичних країнах, про їх надзвичайне тяжке матеріальне становище, про тяжкі злидні їх щоденного життя, про голод, я мимоволі думками повертаюся до становища в нашій країні. Де щоденно своїми очима бачу, своїми очима чую теж саме, що і в капіталістичних країнах, а в окремих випадках ще і гірше (людодіство) о жах. Від одного лише порівняння жах мене охоплює...».

Гарет Джонс (Gareth Jones) (1905–1935) – британський журналіст. Нелегально відвідав голодну Україну та вперше на прес-конференції у Берліні 29 березня 1933 року публічно заявив про голод в Україні. Невдовзі про це публікує в британських та американських газетах близько 20 статей.

“Я пройшов через безліч сіл... Скрізь чув плач: “У нас немає хліба. Ми помираємо! Передайте в Англію, що ми пухнемо від голоду... Ніколи не забуду пухлі животи дітей у хатах, в яких мені прийшлося заночувати”.

Малкольм Маггерідж (1903–1990) – британський журналіст. На початку 1933-го здійснив поїздку в охоплену голодом Україну й надсилав свої статті про те, що там діється, до "The Manchester Guardian". Згадки про Голодомор в Україні вмістив у роман «Зима у Москві».

“Голод – це слово, яке я чув скрізь. Селяни благали перевезти їх бодай на одну станцію, подеколи їхні тіла опухали від браку харчів і це було жахливе видовище... Я ніколи не посмію цього забути... Хліборобів, які в снігу на колінах жebraють шматок хліба”.

Олесь Гончар (1918–1995) – письменник, літературний критик, громадський діяч. Народився в селі Ломівка (нині – у межах міста Дніпра). Підлітком завдяки бабусі таки пережив Голодомор. Став відомим письменником. Його повість про Голодомор «Стокозове поле» (1936) не друкували, а згодом «виправили» до невпізнання. Переживання трагедії 1932–1933 років письменник вилив на сторінках власного щоденника.

“А мені згадався 1933... То ж таки був геноцид! Пів-Сухої виморено голодом за одну весну... А ті мої товариші-однокласники Киселі, що незрівнянні успіхи виявили в математиці, – сьогодні в школі були, а на завтра вже не прийшли:

померли обоє. А торгсина, Галецинська біофабрика окороки відправляє на експорт...

Ні, то довічний Сталінів гріх, злочин, якому нема й ніколи не буде виправдання”.

Микола Руденко (1920–2004) – поет, філософ, правозахисник. Народився в селі Юр’ївка на Луганщині. Батько загинув у шахті, а вже під час Голодомору продуктовий пайок за загиблого шахтаря врятував цілу сім’ю. Після війни завдяки поетичному таланту став одним із офіційних поетів. Незважаючи на загрозу втрати регалій, приєднався до визвольного руху. За дисидентську діяльність отримав вирок 7 років таборів та 5 років заслання. Голодомор описав у поемі «Хрест», поезіях і споминах.

“Пригадую пізню осінь тридцять другого. Сіявся перший сніг. Я йшов на Шидлівку по рятівну пайку. Саме на цій дорозі колись я зустрів батька з його гостинцями «від зайчика». «Зайчик» був щедрий – не шкодував для мене ні ковбаси, ні цукерків. Спогад про смак його частувань був такий болісний, що я заплакав. Я відчув велику слабкість у ногах. Далі йти не було сил – я сів у засніженій ямі край дороги. Свідомість потьмарилась, я провалився в морок непритомності”.

Мікулаш (Микола) Неврлий (1916 р.н.) – чеський, словацький і український літературознавець-славіст. Народився в Ростові-на-Дону, куди його сім’ю – батька-чеха та матір-галичанку, закинули події Першої світової війни. Під час Голодомору 1932-1933 років виїхали із Харкова до Чехо-Словаччини. Все своє життя невтомно популяризує в слов’янському світі надбання української літератури. У 2003-му обраний іноземним членом Національної академії наук України.

“Я згадую ті трупи селян, покинутих на вулицях Харкова. Урядовці про них твердили, що померли через недостатність крові в організмі. На вантажних автомобілях їх поступово вивозили, але не відомо куди. У кузовах автомобілів трупи прикривали плахтами, але з-під них часто стирчали ноги або руки жертв голодомору”.

Олексій Воблий – директор школи у с. Піскошине Веселівського району Запорізької області. Організував при школі їдальню, жертвував усім, що було в сім’ї. Жодна дитина села Піскошине в роки Голодомору не померла.

Поліна Криворучко про Олексія Воблого: *“Коли в 1933 році настав голод, Олексій Васильович організував при школі на власні кошти їдальню. Все, що виростили, мали в запасі, віддавали дітям, рятуючи від смерті. Зробили велику плиту, на якій варили страви для голодуючих. Учні, які були сильніші здоров’ям, теж допомагали куховарити. Раз у день давали дітям пісний суп і чай. Дітей, які від недоїдання дуже ослабли, Олексій Васильович додому не пускав. Спали в школі на соломі, вчитель укривав дітей своєю ковдрою, давав другий раз увечері їсти. Пам’ятаю, що жило у Воблих четверо дітей, батьки яких померли від голоду. Дякуючи вчителю, діти вижили. Це, зокрема, Маруніч Іван, Тимченко Юхим, Маловічко Михайло. І не тільки вони, а ще багато інших вижили завдяки старанням Олексія Васильовича”.*

Іван Картава – лікар у селищі Березнегувате Миколаївської області. Врятував від голодної смерті Грінченко Килину Іларіонівну, забрав її на стаціонарне лікування, де надавалося харчування. Допомігав вижити іншим хворим, продовжуючи їм перебування в лікарні.

Кирина Грінченко про Івана Картаву: *“Одного разу Іван Єлизарович Картава (лікар) побачив мене. Я сиділа на підвіконні. В мене від голоду вже ноги були попухлі. Він сказав медсестрам, щоб вони мене помили, підстригли волосся і поклали в ліжку, бо я від голоду вже не могла ходити. Він знав, що в нашій сім’ї вже троє дітей – моїх братів – померли з голоду. Залишилася я в мами одна. Тому він вирішив мене врятувати.. Годували мене потроху. Я в основному весь час спала. Була дуже худя. Іван Єлизарович був дуже доброю людиною. Підгодовував своїх хворих”*.

Іван Осадчук – голова колгоспу «Червоний фронтовик» с. Нова Чорторія Любарського району Житомирської області, який урятував жителів свого села від голодної смерті. Приховував хліб від загонів, які його вилучали, організував харчування для односельців. Згодом вони зібрали кошти й з власної ініціативи встановили йому пам’ятник.

Ольга Жук про Івана Осадчука: *“То вже добра була людина! ... Іван Сидорович (голова колгоспу) привозив борошно і дерть з військової частини, а Сак Березенський варив їсти. Тим людям, які працювали в полі, підвозили їжу. А всі маленькі дітки були в колгоспних яслях, і їх там годували. Не любив Осадчук брехунів і підлиз. Справедливий був чоловік. Він за народ стояв. Коли почалися репресії, то в 1938 році і його забрали»*.

Віктор Кравченко (1905–1966) – радянський функціонер, утікач, автор книг «Я вибрав свободу» і «Я вибираю справедливість». В яких описав картини голоду в радянській Україні.

“Тут я побачив людей, що помирили на самоті, повільно, помирили страхітливо, безцільно, без надії, що їх жертва виправдана. Вони потрапили в пастку і залишились там помирати від голоду, кожен у власному домі, за політичним рішенням, прийнятим у далекій столиці за столами для нарад і банкетів. Не було навіть розради від неминучості щоб полежити жах”.

Мілена Рудницька (1892–1976) – громадсько-політична діячка із Західної України, посол до польського Сейму в 1928-1935 роках

“Думаю, що всіх моїх земляків, які працюють у комітетах рятунку голодної України, огортає часто пригноблююче почуття безпорадності і безнадійності. Завдання рятувкової акції у тому, щоб нести допомогу голодуючому населенню України. Але як це зробити, коли радянський уряд заперечує факт голоду? Чи можна манити себе надією, що більшовики дадуть свою згоду на міжнародну допомогову акцію і посередньо самі ствердять перед світом свою політику винищування голодом України?”.

Андрей Шептицький (1865–1944) – глава Української греко-католицької церкви. Один з організаторів кампанії з допомоги голодуючим в УСРР, що розгорнулася на Західній Україні.

“Україна в передсмертних судорогах. Населення вимирає голодовою смертю. Оперта на несправедливості, обмані, безбожництві та deprавації людоїдна система державного капіталізму довела багатий недавно край до повної руйни...”

Усіх християн цілого світа, усіх віруючих у Бога, а особливо всіх робітників і селян, передовсім усіх наших земляків просимо прилучитися до цього голосу протесту та болю і розповсюдити його в якнайдальші країни світа...

Усі радіостанції просимо рознести наш голос цілому світові: може дійде він і до убогих хатин конаючих з голоду селян”.

Анатолій Дімаров (1922–2014) – письменник, мемуарист, Лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка (1982). Народився на хуторі Гараськи на Полтавщині у заможній родині місцевого вчителя. Їх розкуркулили, батьки змушені були розлучитися. Щоб вберегти дітей від репресій, мати змінила їм прізвище. Анатолій був одним із перших письменників у підрадянській Україні, хто почав писати про колективізацію, розкуркулення, Голодомор. За роман «Біль і гнів» удостоєний Шевченківської премії. Справжнє прізвище Гарасюта назвав тільки після відновлення незалежності України.

“Шкодує, що в такий страшний час жив, коли не можна було правду писати, що був оцим вовком поміж червоними прапорцями. Колись Григій Тютюнник сказав, що в нас уже всередині цензор сидить, і поки ми його не повісимо, справжніми письменниками не станемо”

Артур Кестлер (1905–1983) – британський письменник і журналіст, уродженець Угорщини єврейського походження. Найбільш відомий його роман «Ніч ополудні» (1940) про епоху «великого терору» у СРСР 1930-х років.

“Зиму 1932–1933 років я прожив переважно в Харкові, тодішній столиці України. Це була катастрофічна зима після першої хвилі колективізації землі; селяни винищували свою худобу, палили або ховали хліб і вмирили з голоду і тифу. Кожен ранок, читаючи харківський «Комуніст», я знаходив статистику виконаних і перевиконаних планів, зведення про змагання ударних бригад на заводах, про нагородження орденом Червоного прапора, про грандіозні нові роботи на Уралі, фотографії показували або молодих людей, які завжди сміялися і завжди носили прапори, або мальовничих людей похилого віку з Узбекистану, що завжди сміються і завжди знають азбуку. Жодного слова про місцевий голод, епідемії, вимирання цілих сіл...”

Рафаель Лемкін (Rafał Lemkin; 1900–1959) – правник, автор терміну «геноцид» та статті «Радянський геноцид в Україні».

“Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду, найдовшого й наймасштабнішого експерименту з русифікації, а саме – винищення української нації...Це не просто масове вбивство. Це – геноцид, винищення не лише окремих осіб, але й культури та нації”.

Роберт Конквест (Robert Conquest; 1917–2015) – американський історик-радянолог, політолог, дипломат, письменник, лінгвіст, журналіст, автор книги «Жнива скорботи» – одного з найбільш ґрунтовних досліджень про Голодомор.

“Голодомор супроводжувався руйнуванням українського культурного й релігійного життя та масовим винищенням української інтелігенції. Здоровий глузд не дозволяє бачити у цьому подвійному ударі щось випадкове... Суд історії не може оголосити іншого вироку радянському режимові, крім кримінальної відповідальності”.

Опанас Заливаха (1925–2007) – живописець, дисидент. Народився в селі Гусинка на Харківщині. У 1933 році його сім'я, рятуючись від голоду, зуміла втекти на Далекий Схід до родичів. Уже дорослим митець знову віднайшов українську культуру, створив кілька картин про Голодомор.

“В українців страх постійний. Його наганяли завжди. Голодом, репресіями, втратою роботи, сім'ї... Список довжелезний. Кожна людина має відчуття страху. Але на те вона й людина, щоб усвідомлювати його й контролювати”.

Борис Хандрос (1923–2006) – кінодраматург, журналіст, письменник. Голодомор пережив у Бердичеві завдяки «делікатесам» матері – «млинцям» з макухи, затирухи, заправленим кропивою. Пережите відтворив у декількох документальних фільмах, упорядкував збірку «Смертні листи» із сотнями листів українських селян до партійного керівництва. Його сценарії, книги, інтерв'ю пробивали дорогу пам'яті про Голодомор.

“Я на власному досвіді не раз переконувався, з якими труднощами правда про Голодомор пробивала собі дорогу крізь товщу часу, лукавого замовчення і підступних міфів, щоб відтепер назавжди залишитися пам'ятником по загублених і нагадуванням, пересторогою для живих”.